

Waarom is er iets en niet niets? De visie van Hans Küng

Klaas Landsman, Radboud Universiteit Nijmegen, Institute for Mathematics, Astrophysics and Particle Physics (IMAPP), Toernooiveld 1, 6525 ED NIJMEGEN. E-mail: landsman@math.ru.nl

Wanneer ik de diepere zinsvragen waar juist de natuurwetenschap aanleiding toe geeft onder fysici ter sprake breng, word ik meestal aangesproken op een eventuele midlife crisis. Het verbaasde me dan ook niets in het NTvN van april 2006 (p. 21) te lezen dat NNV-leden “bedenkingen” hebben geuit tegen het avondprogramma van FYSICA 2006 (een forumdiscussie over ‘*Cosmology, evolution, and intelligent design*’). Het typische standpunt van de gesecculariseerde intellectueel wordt schitterend verwoord door de deeltjesfysicus Steven Weinberg, die vervuld van trots op zijn eigen métier vaststelt dat het heelal volgens de moderne wetenschap geen enkele zin heeft [1]: “*The more the universe seems comprehensible, the more it is also pointless. But if there is no solace in the fruits of research, there is at least some consolation in the research itself. (...) The effort to understand the universe is one of the very few things that lifts human life above the level of a farce, and gives it some of the grace of tragedy.*”

Lijnrecht tegenover Weinberg staat de auteur van het Johannes-Evangelie, dat (althans volgens de nieuwe bijbelvertaling) als volgt begint: “*In het begin was het Woord, het Woord was bij God en het Woord was God. (...) Het licht schijnt in de duisternis en de duisternis heeft het niet in haar macht gekregen.*”

Omdat ik al decennia van beide citaten bijzonder onder de indruk ben, had ik eerder dit jaar grote moeite het vakje ‘levensbeschouwing’ in mijn nieuwe agenda van 2006 in te vullen [2]. Nieuw is mijn probleem allerm minst: natuurwetenschap en religie gaan tenslotte al eeuwenlang krampachtig met elkaar om - juist auteurs die een zekere vorm van harmonie tussen geloof en wetenschap voorstaan bevestigen de gespannen situatie ongewild door de defensieve toon en strategie van hun geschriften [3]. Het is daarbij opmerkelijk dat de verschillende partijen eenzelfde historische ontwikkeling een geheel andere draai kunnen geven. Voor de één vormt de veroordeling van Galilei door de pauselijke inquisitie de illustratie bij uitstek van de onvermijdelijke botsing tussen kennis en geloof; voor de ander gaat het om weinig meer dan een persoonlijke aanvaring tussen de - uiteraard als vroom katholiek neergezette - Galilei en zijn tot Paus Urbanus VIII opgeklommen voormalige vriend Barberini. Een ander voorbeeld is Newton, van wie het vast staat dat hij de inspiratie voor zijn wetenschappelijke werk aan het geloof ontleende - zijn gehele persoonlijkheid was daarvan doordrenkt. Maar bevestigt dit de naadloze overgang van de joods-christelijke traditie naar de moderne wetenschap, of is het niet meer dan de opmerking dat iedere academicus tegenwoordig over een mobiele telefoon beschikt? En hoe zat het toch met Darwin, om nog maar even bij de grote namen te blijven? Is van doorslaggevend belang dat hij de evolutie oorspronkelijk als een werktuig van God zag, of juist dat hij zich later van iedere gebruikelijke vorm van religie afkeerde? Als laatste: beoordelen wij het Vaticaan op het feit dat het eeuw na eeuw meer middelen dan welke organisatie ook ter beschikking heeft gesteld aan de ontwikkeling van de sterrenkunde, of op het gegeven dat het eveneens eeuwenlang onwelvallige boeken heeft verboden? Zelfs in de twintigste eeuw werd het de paleontoloog Teilhard de Chardin - nota bene een jezuïet! - nog door de paus verboden zijn inzichten over de mens te publiceren.

Het beeld dat ontstaat is dus niet eenduidig. Dat is, behalve door de grote belangen die op het spel staan, ook omdat het begrip wetenschap zelf niet homogeen is, en het verschijnsel religie al helemaal niet. Historici leggen daarom tegenwoordig liever de nadruk op gedetailleerde, lokale be-

schrijvingen op microniveau [4], maar bij deze aanpak verdampen de Grote Vragen weer. Voor wie daar wel in is geïnteresseerd, is het werk Hans Küng (1928) een verademing. De boeken [5,6,7] zijn zeer geschikt als inleiding op zijn denken en leven, maar hij heeft nog tientallen andere geschreven (voor een bibliografie van Küng zie <http://www.weltethos.org/index4.htm>).

Küng is primair theoloog - hij is bij het grote publiek met name bekend omdat het Vaticaan hem in 1979 de kerkelijke leerbevoegdheid ontnam - en is sinds 1995 vooral actief in de door hem zelf opgerichte *Stiftung Weltethos*, die tot doel heeft de wereldvrede te bevorderen door middel van een dialoog tussen de verschillende godsdiensten. Maar Küng is ook uitstekend op de hoogte van de moderne wetenschap. Naast zijn indrukwekkende kennis van zaken inzake religie en wetenschap valt Küng op door een combinatie van twee eigenschappen die hem voor mij tot de welhaast ideale auteur op het bewuste raakvlak maken: ten eerste accepteert hij integraal de resultaten van de moderne natuurwetenschap (zonder overigens blind te zijn voor de nadelige gevolgen daarvan voor mens en milieu), en ten tweede staat hij uiterst kritisch tegenover de kerk en haar leer (toch is hij ondanks eindeloze conflicten met de katholieke kerk en met name met de huidige paus nooit uitgetreden als priester). Hij is zich welbewust van de talloze misstappen die de kerk ten opzichte van de wetenschap heeft begaan en beschrijft deze genadeloos. Vooral deze scherpte onderscheidt Küng van een eveneens christelijke auteur over wetenschap en religie als Ian Barbour, die volgens kenners in hoger aanzien staat in het betreffende debat maar in zijn wanhopige pogingen vrede te stichten en iedereen te vriend te houden een voor mij ondrinkbare zouteloze soep produceert [8]. En niet beter zijn op dit vlak andere bekende namen als de - inmiddels overleden - seculiere maar stichtelijke bioloog Stephen Jay Gould [9] en de zich fysicus noemende anglicaanse priester John Polkinghorne [10].

Küng moet niets hebben van erfzonde, onbevleete ontvangenis of geheimen van Fatima, maar heeft grote bewondering voor kwantumtheorie en darwinisme. Hij kent gelovigen en theologen niet het recht toe daar bezwaar tegen te maken onder beroep op een hogere autoriteit als God, bijbel, kerkelijke leer, of paus, en stoort zich aan geleerden die met een religieuze agenda hiaten in zuiver wetenschappelijke kennis opvullen met constructies als ID. Maar omgekeerd vindt hij dat wetenschappers buiten hun boekje gaan als ze uit technisch werk conclusies trekken over het al dan niet bestaan van God en een mogelijke zin van de schepping.

Hoe lost Küng de ogenschijnlijke spanning tussen (natuur)wetenschap en religie op? Niet door ze de confrontatie met elkaar aan te laten gaan; zoals de geschiedenis leert geeft dit alleen maar verliezers. Maar evenmin door een vorm van harmonische integratie, waarbij bijvoorbeeld de theologie de methodiek van de exacte wetenschap overneemt (voor zover deze al bestaat), of omgekeerd de wetenschap de inhoud van de bijbel als een soort randvoorwaarde accepteert (zoals tot in de negentiende eeuw gebruikelijk was). Küng beargumenteert dat natuurwetenschap en religie ieder hun eigen methodiek en in het bijzonder hun eigen taal hebben. Wetenschap beschrijft, concretiseert (waar mogelijk in de taal van de wiskunde) en is logisch dwingend, terwijl een bepaald geloof altijd uit vrije keuze moet ontstaan en nooit kan worden afgedwongen. Bovendien interpreteert en duidt religie in een vaak poëtische, antropomorfe taal, waarin metaforen en parabels de plaats innemen van een letterlijke beschrijving. Wie in een meer exacte beschrijving van het verschil tussen de twee is geïnteresseerd kan misschien tevreden worden gesteld met het idee dat wetenschap is gebaseerd op *objectificatie* (i.e. het aanbrengen van een strikte scheiding tussen object en waarnemer, zelfs in de kwantummechanica [11,12]), terwijl die stap bij religie juist ontbreekt: het hogere ontleent haar betekenis in het geloof tenslotte niet aan een abstract en geïsoleerd bestaan, maar aan het contact met

de mens (anders vervalt men in een o.a. door Einstein en vele andere fysici aangehangen spinozistisch godsbeeld waarin het goddelijke met de natuur zelf wordt geïdentificeerd).

Natuurwetenschap en religie zijn daarom volgens Küng *complementair*. Beide gaan over dezelfde werkelijkheid: Küng vergelijkt dit met een schilderij, dat door een chemicus en door een kunsthistoricus wordt bekeken. Ook de werkelijkheid heeft meerdere ‘verklaringsniveaus’ [13], zodat een dergelijk duo niet met elkaar in concurrentie is maar zich juist kan verrijken door middel van een voortdurende wederzijdse ondervraging. Deze verrijking is vooral van belang omdat de wetenschap onmiskenbaar op haar eigen grenzen blijkt te stuiten [14]. In de fysica leidt bijvoorbeeld de kwantumtheorie tot de onzekerheidsrelaties van Heisenberg (en meer algemeen op het probleem de klassieke wereld af te leiden uit de kwantumtheorie, dat principieel onoplosbaar lijkt zonder aannamen te doen die buiten deze theorie vallen [15]). Ook de algemene relativiteitstheorie impliceert (via stellingen van Hawking en Penrose) haar eigen onvolledigheid, zoals blijkt uit het onherroepelijk optreden van singulariteiten als zwarte gaten en de oerknal, waarin de theorie haar geldigheid verliest. De wiskunde is belast door de onvolledigheidsstelling van Gödel, de informatica door de onbeslisbaarheid van het halting-probleem van Turing. Cognitieve wetenschap noch evolutiebiologie zijn in staat gebleken iets zinnigs te zeggen over het bewustzijn en de ik-ervaring van de mens. Omgekeerd is het geloof (in welke vorm dan ook) nooit bij machte geweest om met de haar ter beschikking staande middelen iets te zeggen over de technische voorwaarden die de verschillende religieuze scenario’s waar zouden kunnen maken; dat de kerk de wetenschap zelfs veelvuldig heeft *verhinderd* haar werk te doen is daarom een schot in eigen doel dat het schaamrood op de kaken van iedere paus zou moeten brengen.

De kernvraag - in zekere zin zelfs de enige vraag - die Küng door een dergelijke interactie van geloof en wetenschap wil beantwoorden is: “*waarom is er iets en niet niets*”? Met andere woorden, *waarom bestaat het heelal?* Hier staan we voor een scherpe keuze. De keuze die Küng zelf maakt noemt hij een ‘grondhouding van vertrouwen’ in een zin van de schepping en de plaats van de mens daarin. Hij benadrukt dat dit vertrouwen niet uit wetenschappelijke argumenten kan worden afgeleid: “*de zin van het proces is niet uit het proces zelf af te leiden*”. Maar evenmin beschouwt hij zijn keuze als irrationeel. Zij kan namelijk wél wetenschappelijk worden verantwoord, bijvoorbeeld door te wijzen op de welbekende samenzwering tussen alle natuurconstanten zodat (menselijk) leven heeft kunnen ontstaan, de uitzonderlijke, onmogelijk aan toeval toe te schrijven dynamiek van het heelal waardoor het enerzijds niet direct na de oerknal weer in elkaar stortte maar anderzijds ook niet te snel expandeerde om de vorming van sterren en materie mogelijk te maken, enzovoort. Alles lijkt precies te kloppen om de mens te laten ontstaan, wiens brein (voor zover bekend) de meest gecompliceerde structuur in het heelal is. De mens lijkt daarmee het unieke schepsel dat in staat is te reflecteren op de kosmos en zijn eigen plaats daarin [16]. Hier convergeren in Küngs ogen natuurwetenschap en theologie in het standpunt: “*Im Anfang der Welt ist Gott!*” Hij ziet dan ook een duidelijke continuïteit tussen de joods-christelijke traditie (Genesis) en de moderne wetenschap. Het alternatief is de houding van de atheïst die we al hebben gezien: het heelal is door toeval ontstaan, het heeft geen zin of doel en daar kunnen we ons maar beter zo snel mogelijk bij neerleggen. Deze keuze gaat gepaard met een leegte die Küng als “*Null und Nichts*” omschrijft en die voor hem onaanvaardbaar is.

Stel dat we dezelfde keuze maken als Küng. Wie, wat of waar is God dan? En wat is het verband tussen Küngs algemene beschouwingen over het verband tussen wetenschap en religie en zijn christelijk (oorspronkelijk katholiek) geloof? Hier moet ik tot mijn spijt erkennen dat hij mij niet veel verder heeft geholpen. “*God is in het heelal, en het heelal is in God.*” God dringt in de kosmos door

maar overstijgt deze tegelijkertijd. “*God is de alomvattende transempirische relationele werkelijkheid.*” “*God is de transcendentie, doch in de immanentie.*” Küng bevestigt zijn onvermogen God te beschrijven verder met zinnen als “*God is de onzichtbare, onbegrijpelijke, ondefinieerbare.*” Ter verdediging van Küng kan men aanvoeren dat hij het via antropomorfe beelden aanschouwelijk maken van God, dat in de joods-christelijke traditie niet ongebruikelijk is, vermijdt. Hoewel dergelijke beeldspraak volgens moderne theologen (als Küng zelf) inderdaad aan zijn doel voorbij schiet, drukt de niet-antropomorfe taal van Küng voor mij helemaal niets meer uit. Had hij maar naar Wittgenstein geluisterd! “*Wovon man nicht sprechen kann, darüber muss man schweigen*”.

Ook de overgang van een God als abstracte schepper naar de joods-christelijke persoonlijke God en de bijzondere rol van Jezus Christus als brug tussen deze God en de mensheid is een kwantsprong zonder weerga. Hier stuit Küng op het fundamentele probleem van alle pogingen wetenschap en religie te verzoenen. Voor gelovigen is het hele circus rond de waarden van de natuurconstanten, de onzekerheidsrelaties van Heisenberg, de singulariteitenstellingen van Hawking en Penrose, of de onvolledigheidsstelling van Gödel compleet overbodig: zij geloven op andere gronden. Voor atheïstische of agnostische wetenschappers - zelfs voor hen die een auteur als Küng nog lang willen en kunnen volgen - wordt geen enkel argument geboden dat de inhoud c.q. onvolledigheid van de (exacte) wetenschap verbindt met de boodschap van bijvoorbeeld het Nieuwe Testament. “*Im Anfang der Welt ist Gott!*”, maar wat gebeurde er daarna? De bewering dat slechts het bestaan van een schepper overtuigend verklaart waarom er iets is en niet niets, geeft nog geen aanleiding tot een geloof in een nog steeds in deze wereld actieve God, laat staan in een God die ook nog eens belangstelling voor ons heeft. Eerder leiden de argumenten van Küng tot een vorm van ‘ietsisme’ [17] - dat ik bij gebrek aan beter dan ook maar in mijn agenda van 2006 als levensbeschouwing heb ingevuld.

Toch zullen de boeken van Küng iedereen die niet a priori vijandig staat tegenover een mogelijke combinatie van geloof en wetenschap boeien en aan het denken zetten.

Hans Küng verzorgt de openingslezing ‘The origin of the Cosmos’ op het IMAPP-symposium in Nijmegen op 13 oktober 2006. Andere sprekers zijn o.a. Jos Engelen, Gerard ‘t Hooft, en Roger Penrose. Voor het programma zie <http://www.ru.nl/imapp/symposium>.

1. Steven Weinberg, *The first three minutes*, p. 144 (Bantam Books, 1984).
2. Mijn eerdere agenda’s stelden hun bezitter deze vraag kennelijk niet, maar ook in die van 2006 komt de merkwaardige plaats van een levensbeschouwing in onze huidige tijd duidelijk naar voren uit het blok vragen waarin deze voorkomt. Het eerste blok is *naam, adres, postcode/plaats, telefoon, mobiel, e-mail*. Het tweede is *gironummer, banknummer, sofinummer, paspoortnummer, levensbeschouwing*.
3. C. Dekker, R. Meester & R. van Woudenberg (Red.), *En God beschikte een worm* (Ten Have, 2006).
4. C. Lindberg & R.L. Numbers (Eds.), *When science & Christianity meet* (University of Chicago Press, 2003).
5. Hans Küng, *Der Anfang aller Dinge. Naturwissenschaft und Religion* (Piper, 2005).
6. Hans Küng, *Erkämpfte Freiheit. Erinnerungen* (Piper, 2002).
7. Hans Küng, *Das Christentum* (Piper, 1999).
8. Ian G. Barbour, *When science meets religion* (Harper Collins, 2002).
9. Stephen Jay Gould, *Rocks of ages: Science and religion in the fullness of life* (Ballantine, 1999).
10. John Polkinghorne, *One world: The interaction of science and theology* (Princeton University Press, 1987).

11. N.P. Landsman, When champions meet: Rethinking the Bohr-Einstein debate. *Studies in History and Philosophy of Modern Physics* 37 (2006), pp. 212-242. arXiv:quant-ph/0507220.
12. Shimon Malin, *Nature loves to hide: Quantum physics and reality, a western perspective* (Oxford University Press, 2001).
13. Hoe goed K ng op de hoogte is blijkt hier uit het feit dat hij het hoogst obscure maar briljante manuscript ‘*Ordnung der Wirklichkeit*’ van Heisenberg uit 1942 over dit onderwerp kent; zie <http://werner-heisenberg.unh.edu/ordnung.htm> of W. Heisenberg, *Gesammelte Werke. Series C: Philosophical and Popular Writings, Vol. I: Physik und Erkenntnis 1927--1955* (Piper, 1984), pp. 217-306.
14. Dergelijke opmerkingen vindt men ook in de encycliciek *Splendor Veritatis* van Karol Wojtyla (Johannes Paulus II), en bij Joseph Ratzinger (Benedictus XVI), *Im Anfang schuf Gott* (München, 1986). Ondanks de aversie van Küng tegen deze heren [6] lijken hun opvattingen over de complementariteit van geloof en wetenschap sterk op elkaar: Küng blijft ondanks het verlies van zijn kerkelijke leerbevoegdheid in veel opzichten een denker in de rooms-katholieke traditie!
15. N.P. Landsman, Between classical and quantum. J. Earman & J. Butterfield (eds.), *Handbook of the Philosophy of Science Vol. 2: Philosophy of Physics* (Elsevier, 2006). arXiv:quant-ph/0506082.
16. De Nijmeegse filosoof Hub Zwart voegt hieraan toe dat ofschoon de natuur volgens de wetenschap steeds complexer wordt en de mens steeds natuurlijker, de mens niettemin het enige wezen is dat zichzelf reflexieve en wetenschappelijke vragen kan stellen en zich met de antwoorden daarop kan krenken in zijn narcistisch bewustzijn.
17. Deze term werd als pejoratief in 1997 ingevoerd door Ronald Plasterk (zelf een fel atheïst): “*Zodra je aan de orthodoxie gaat rammelen, glij je met een niet te stoppen vaart de kerk uit, en kom je onvermijdelijk terecht in het atheïsme of het ‘ietsisme’.*” Uit onderzoek van de VU blijkt dat 38% van de Nederlandse bevolking uit ietsisten bestaat.